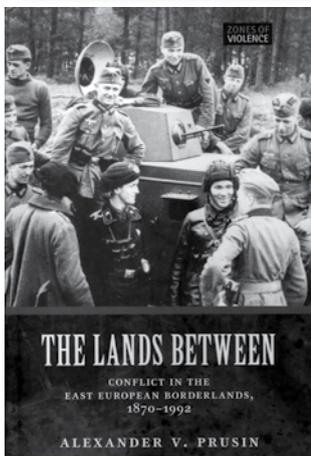
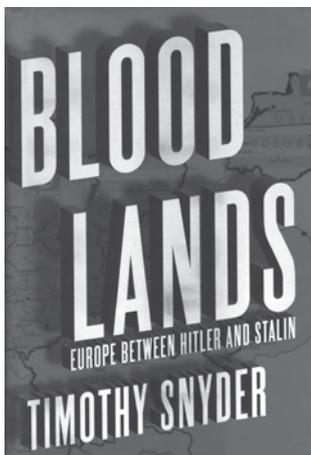

РЕЦЕНЗІЇ

© А. Вейсс-Вендт, 2011

АНТОН ВЕЙСС-ВЕНДТ

Snyder, Timothy.
Bloodlands: Europe Between Hitler
and Stalin. – London:
The Budley Head, 2010. – 524 pp.
ISBN 978-0-224-08141-2.

Prusin, Alexander V.
The Lands Between:
Conflict in the East European
Borderlands, 1870–1992. – Oxford:
Oxford University Press, 2010. – 324 pp.
ISBN 978-0-19-929753-5.

Минулого року майже водночас світ побачили два конкуруючі видання. Праця «Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіним» Тімоті Снайдера вже привернула до себе значну увагу, натомість книга Александра Прусина «Проміжні землі: конфлікт на східноєвропейському пограниччі у 1870–1992 рр.» усе ще чекає на своїх оглядачів. Різні за структурою та виконанням, обидві книги присвячені сутнісному розгляду однієї проблеми в межах однієї

географічної території, а саме проблеми масового насилля на землях, які загалом можна визначити як російське, а згодом радянське імперське пограниччя. Аналіз Прусина охоплює (у порядку з півночі на південь) Прибалтику, Західну Білорусію, Волинь, Східну Галичину, Закарпаття, Буковину та Бессарабію; а Снайдер здійснив ефективне дослідження усієї території східноєвропейських земель, що перебували під нацистською окупацією, у тому числі Польщі, але за винятком Кавказу. В обох авторів цей простір інтерпретовано з погляду геополітичного. Оскільки як Снайдер, так і Прусин є спеціалістами з історії України, не дивним є той факт, що обоє дослідників присвятили чимало часу висвітленню проблем, що стосуються саме цього регіону. Проте, з огляду на методику дослідження, центральні теми та хронологічні рамки, книги доповнюють одна одну у багатьох аспектах. З огляду на синтез, здійснений у рамках цих досліджень, до факторів їхнього успіху належать не стільки фактичні дані та новизна аргументів, скільки масштаб проведеного аналізу. І в цьому сенсі кожна із книг показує досить високий результат.

А. Прусин обрав більш конвенційний підхід, подавши читачеві історію регіону та його народів, поділених між різними владами у різні часи. Як вказано і в підзаголовку книги, на додаток до зовнішніх сил, автор робить акцент на міжетнічному конфлікті та соціально-економічній конкуренції, котра роз'єднувала спільноти людей у часи гострої кризи. За Прусиним, радянський та нацистський режими провадили однакову політику гомогенізації щодо населення, яке перебувало під їхнім управлінням, проте за допомогою значно радикальніших методів, аніж ті, до яких раніше вдавалися націоналістичні уряди. З огляду на те, що Прусин дає вузьке визначення пограниччя як районів фронтиру, що кілька разів змінювали державну належність починаючи з XIX ст., він (свідомо чи підсвідомо?) оминає кілька важливих подій, що опосередковано вплинули на деякі із відповідних територій, таких як, наприклад, голод 1932–1933 років. Загалом, терору сталінського режиму 1930-х років у дослідженні історика присвячено дуже незначну увагу.

Прусин поступово, ба навіть передбачувано, проходить через історію зростання націоналізму наприкінці XIX – на початку XX століть, через лиха Першої світової війни, невизначеність міжвоєнного часу, страхіття нацистського окупаційного періоду, радянські операції

проти заколотів у перші повоєнні роки. У рамках цієї дискусії найбільшою новизною відзначається розділ про вплив війни на динаміку пограничних земель та на ще одну із низки громадянських війн, що спалахували у районах сутичок ворогуючих сил у період 1941–1944 рр. Зазначений розділ базується на проведені автором дослідженні автентичних архівних документів, що слугує додатковим підтвердженням його висновку про здавна напружені стосунки між різними етнічними групами – зокрема, між литовцями та поляками та між українцями і поляками, які виростили до масштабів справжніх збройних конфліктів в умовах нацистської окупації. По-новому тлумачить дослідник єврейські погроми, хвиля яких прокотилася прикордонними регіонами влітку 1941 р.; за словами автора дослідження, антисемітизм не виявляв себе як привід до насильницьких дій, а радше був частиною їхньої загальної структури (с. 153–160). Ведучи розмову про фронт, починаючи з 1918 р., Прусін наголошує на ідеологічному, етнічному та соціальному аспектах поляризації населення, що в сукупності стало поштовхом до масового насилля. Водночас автор, у кінцевому підсумку, перебуває в одній площині зі Снайдером, коли зазначає, що – наведемо лише один приклад – хоч би якої політки дотримувалися балтійські держави, вони все одно були б поділені між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною (с. 123).

Снайдер поставив на порядок денний своєї праці амбіційний намір, об'єднавши велику кількість етнічних історій в одну оповідь, написану, по суті, з погляду жертв. Хоча підзаголовок книги – «Європа між Гітлером та Сталіном» – став надто часто вживаним, Снайдер вибудовує переконливе не ідеологізоване порівняння двох диктаторів. Не менш вдалим є його зіставлення радянської та нацистської систем таборів, опис методів допиту НКВС або катинської масакри. За Снайдером, Сталін виявляв тенденцію виправдовувати невдачі у внутрішній політиці існуванням загроз ззовні. За іронією, знищивши усіх куркулів, – які як соціальний клас насправді ніколи не існували, – Сталін такий клас створив. Снайдер свідомо описує Великий терор 1937–1938 рр. як третю революцію Сталіна. Водночас дослідник переоцінює сільсько-господарський аспект у нацистській війні на знищення над расовим: намір годувати німецьке населення за рахунок слов'янських народів та

військовополонених не мав політично визначеного характеру (як стверджує Снайдер), а був попередньо визначеним і вмотивованим, з расового погляду, планом (с. 169–181). Така аргументація частково пов'язана з головним фокусом дослідження Снайдера – Україною. Автор вдало застосовує метод кругової логіки, щоб дійти висновку, на основі надзвичайно високого рівня смертності, що Україна перебувала в центрі радянської та нацистської політики. У спробі зобразити голод 1932–1933 рр. в Україні як «попередньо сплановане масове вбивство» чи «політично забарвлений голод», Снайдер займає відверто детерміністичну позицію: «Кілька мільйонів людей загинули з голоду та пов'язаних із цим хвороб у 1921 та 1922 рр. Цей досвід навчив більшовиків тому, що продовольчі запаси можна використовувати як зброю» (с. 11). Також хибним є опис росіян як «інституційних вигодонабувачів» Великого терору (с. 108) і, таким чином, втиснення проблеми масового насилля в етнічні рамки, адже таке насилля завжди було спричинене ідеологією.

Наочний опис голоду, підсилений жахливими історіями канібалізму та нелюдського ставлення однієї людини до іншої, наведений Снайдером, є на сьогодні безумовно одним із найяскравіших. Проте автор майже нічого не згадує про інші території, що зазнали впливу голоду, крім України, вважаючи, що більшість жертв у таких районах, напевне, були етнічними українцями. Голод у Казахстані, що забрав до 1 млн життів, заслужив тільки на один абзац у книзі Снайдера. Ось ще один приклад: посилаючись на дані ОДПУ, Снайдер вказує на те, що близько половини масових селянських повстань у Радянському Союзі у 1930 р. відбулися в Україні, не зазначивши, де мала місце інша половина (с. 29). Оцінка Снайдером загальної кількості жертв голоду – 3,3 млн жертв в Україні та 2,2 млн в інших місцях – також вказує на географічний масштаб цього спричиненого людськими руками лиха. Не здійснивши усебічного порівняльного аналізу, Снайдер залишається у спірному становищі, коли робить висновок про те, що сталінський режим націлював свої нищівні заходи конкретно на український народ. Опис дослідником сталінської колективізації як «альтернативи експансивній колонізації», а також його спроба пов'язати радянську та нацистську політики в Україні, що йшли одна за одною, з імперіалізмом,

не дали, чесно кажучи, жодного помітного результату. Ще незрозумілішим є аргумент історика про центральне місце Британської імперії у нацистсько-радянському конфлікті (с. 158–161). Щодо Третього райху, то азербайджанська нафта й шведська залізна руда (експортована через Норвегію) були настільки ж важливими для нацистської воєнної машини, як і українське зерно. Загалом, опис автором Голокосту – у тому числі якісний аналіз співпраці місцевого населення у нацистських масових убивствах євреїв – є значно виваженішим, аніж його оповідь про ГУЛАГ.

Снайдер уміло оперує цифрами, намагаючись встановити, по можливості, кількість жертв для кожного окремого випадку масового насилля, що впливав на окремі регіони зокрема та на Східну Європу загалом. Спосіб, у який дослідник здійснює такі підрахунки, виявляє жакливу картину втрати людських життів. Наприклад, за його оцінками, рівень ризику загибелі під час Великого терору для радянських поляків був у сорок разів вищий, ніж для радянських громадян загалом; а кількість загиблих радянських військовополонених усього лиш за один день восени 1941 р. дорівнювала загальній кількості британських та американських військовополонених, які загинули протягом усього періоду Другої світової війни. Загалом, за період тривалістю понад дванадцять років (1933–1945) два режими забрали життя близько 14 млн людей.

З огляду на саму природу свого протяжного в часі та просторі дослідження, Прусін подає доволі складний та сповнений нюансів опис, натомість Снайдер малює безперервну картину в обраних ним хронологічних та географічних рамках. У праці Снайдера чи не найбільше турбує тяжіння до чіткого розмежування між радянською та нацистською політикою масового терору. Риторичні твердження на кшталт «імітуючи та радикалізуючи політику радянського ГУЛАГу, німецька влада надавала менше харчів тим, хто не був у змозі працювати...» (с. 177), «до крематорію могли бути відвезені партії по тридцять п'ять – сорок трупів – технічна перевага над радянською практикою» (с. 196) послаблюють, а не зміцнюють його аналіз. Хоча цей зв'язок можливо встановити на абстрактному рівні, його не можна довести емпірично. Снайдер неохоче також визнає це. Прусіну, котрий акцентує увагу на слові «конфлікт», ліпше вдається дотримуватися послідовної нейтральної позиції.

З двох авторів Снайдер, напевне, виступив кращим оповідачем, запропонувавши читачеві немало пам'ятних цитат. Наведемо кілька з них для прикладу: «[Більшовикам] було легше тріумфувати у насиллі, ніж створити новий порядок» (с. 10); «Наміри німців були ще гіршими, ніж їхні досягнення» (с. 251); «Попіл Варшави був усе ще теплим, коли розпочалася холодна війна» (с. 312); «сталінський антисемітизм у Москві, Празі та Варшаві убив лиш жменьку людей, але сплутав минуле Європи» (с. 376). З іншого боку, варто відзначити послідовний, збалансований опис Прусиним теми, яку складно звести в єдиний наратив. В інших випадках подеколи текст Прусина складний для читання, переповнений іменами осіб, датами та топонімами, але слабкий у плані інформації щодо статистики смертей (походження цифри 30 тис. євреїв, убитих у погромах влітку 1941 р. на землях пограниччя, залишається невідомим (с. 151)).

Неминучою у працях такого масштабу є поява кількох фактографічних помилок. Прусін помилково вказує місцезнаходження Клайпеди у Латвії замість Литви (с. 13); єврейська смуга осілості також проходила по латвійській провінції Курляндія (с. 28); джерела, на які він покладається, подають надзвичайно низький відсоток етнічних росіян у міжвоєнній Естонії (с. 100); «Suwałki» передано як «Suwatki» (с. 126), а «Võrumaa» – як «Vugumaa» (с. 207); Роджер Д. Петерсен – політолог, а не соціолог (с. 158); ім'я та прізвище Сарунаса Ліекейса переставлено місцями (с. 312). Кількість осіб, депортованих Советами з Естонії та Литви у 1941 р., є вищою, ніж зазначено у Снайдера. Передача Вільнюса Литві у 1939 р. не обов'язково впливала з договору про взаємодопомогу, нав'язаного Радянським Союзом (с. 142–143), оскільки радянські військові бази також було створено у Латвії та Естонії, без жодної територіальної компенсації; перші масові вбивства євреїв сталися в Латвії, а не в Україні (с. 161); Фрідріх Скельн народився на півдні Німеччини, а не в Ризі (с. 207). За винятком незначних помилок на кшталт наведених вище, обидві праці не мають рації у тому, що цілковито ігнорують долю ромів у період нацистської окупації (Снайдерові вдалося описати цю проблему єдиним абзацом на с. 276). Услід за Снайдером, Прусін помилково стверджує, що «німці були зацікавлені в онімеченні земель, а не людей» (с. 175). Аби довести протилежне, варто згадати групу документів під узагальнюючою назвою «Генеральний план Ост».

Бібліографія у Снайдера удвічі довша, ніж у Прусина, хоча він також здебільшого покладається на вторинні джерела англійською, німецькою, російською, українською та польською мовами. Важливо відзначити різницю між дослідниками у тому, що Снайдер надмірно використовує мемуарну літературу, яка додає особистісний аспект до крайнього насилля, що нахлинуло на Східну Європу у 1930-х та 1940-х рр. Загалом, обидві книги пропонують захопливий аналіз конфліктів та насилля у східноєвропейських прикордонних регіонах. Довідникова якість описів Прусина та зосередження на індивідуальних історіях смерті і страждань у праці Снайдера роблять обидві книги радше такими, що доповнюють одна одну, аніж конкуруючими. Для того, щоб отримати дійсно всебічне бачення кола порушених працями питань, читачеві однієї із цих двох книг варто звернутися і до другої.

Переклад з англійської

Сергія Коломійця